

KNAPP ÉVA

**Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv:
az Officium Rákóczianum története I.**

Az *Officium Rákóczianum* az egyik legnépszerűbb, legtöbb kiadást megért XVII. századi imádságoskönyv. A kiadások egy része különféle magyarországi és külföldi laikus vallási szervezetekhez kapcsolódva jelent meg, s csaknem minden kiadásban találhatók rövidebb-hosszabb társulati vonatkozású szövegek. Az összeállítás elsősorban a jezsuita szervezésű és irányítású társulatokhoz, kongregációkhoz, illetve azok vonzásköréhez kapcsolódott.¹ A hosszú időre rögzítődött cím a viszonylag állandó szerkezeti keretben rendkívül változó tartalmú szövegegyüttest takar.

Ha a műfaj történeti kérdésfeltevés mellett funkcionális és hatástörténeti szempontokat is figyelembe veszünk, kitágulnak a vizsgálat lehetőségei. A műfaj történeti, filológiai és könyvtörténeti elemzés során világossá vált, hogy az *Officium Rákóczianum* a XVI. század utolsó negyede óta Európa-szerte hasonló elvek alapján készített társulati nyomtatványok egyik fő típusát képviseli. Ez a típus a bőséges áhítati résszel kiegészített társulati kézikönyv, melyben egy-egy társulat vagy társulattípus szabályain, szokásain, búcsúin és speciális áhítatgyakorlatain kívül nagy terjedelemben találhatók olyan, részben kötött szerkezetű imádságok és különféle más olvasmányanyagok, amelyeket a társulati tagok és az olvasni tudó világiak életkortól és társadalmi hovatartozástól függetlenül, magánáhítatként is végezhettek.

Az *Officium Rákóczianum* az ún. laikus breviárium Európa-szerte elterjedt, a vallásos társulatok körében is használt könyvtípusának legnépszerűbb változata. Ezzel a több mint kétszáz éven át folyamatosan kiadott imádságoskönyvvel évtizedekkel ezelőtt Holl Béla foglalkozott.² Holl vázolta a kiadástörténetet, értelmezte a cím „officium” kifejezését, s bemutatta az officiumhagyomány történetét a magyar nyelvű imádságirodalomban. Ezenkívül utalt az imádságoskönyv keletkezési körülményeire, ismertette tartalmát és a magyar fordítások történetét. Végül a cím második tagjából kiindulva kísérletet tett a szerzőség kérdésének megoldására.

¹ KNAPP Éva: *Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban.* (Kand. ért., kézirat) Bp. 1989. 82–84.

² HOLL Béla: „Jóillatú virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása...” *Az Officium Rákóczianum története.* = *Vigilia* (20.) 1955. 405–411.

Holl Béla megállapításainak többségével egyetértek. Annak oka, hogy újra foglalkozom a kiadvánnyal, részben a megválaszolatlan kérdések sokasága, részben az újonnan előkerült források, részben pedig az eltérő megközelítés. Más XVII. századi népszerű áhítati művekhez hasonlóan az *Officium Rákóczianum*-mal is megfigyelhető, hogy a körülötte kialakult hagyomány viszonylag gyorsan, már a XVIII. század közepére elfeledtette az összeállítás valódi történetét. Ez ösztönözte például Katona Istvánt arra, hogy 1754-ben idősebb kassai jezsuitáktól érdeklődjön az imádságoskönyv eredetéről.³

Keletkezési és kiadási körülmények

A keletkezéstörténet legvitatottabb kérdése a szerzőség. Holl Béla meggyőzően cáfolta a II. Rákóczi Ferenc szerzőségére vonatkozó feltételezéseket. Fraknói Vilmos nyomán ugyanő vetette fel Ordódy János jezsuita, Esze Tamás szövegi közlése alapján pedig II. Rákóczi Ferenc nagynénje, Rákóczi Erzsébet szerzőségének lehetőségét.⁴ Az említett személyek mellett a forrásokban és a további irodalomban I. Rákóczi Ferenc, továbbá az ő egyik meg nem nevezett jezsuita filozófiatanára és Szorsa Mihály jezsuita is megjelenik az *Officium Rákóczianum* szerzőjeként. Először ezeket az adatokat, illetőleg feltételezéseket tekintem át.

I. Rákóczi Ferenc irodalmi tevékenységéről a korabeli források nem szólnak, szerzősége valószínűtlen. Ugyanakkor 1661-es áttérését követően több adat szól mély vallásosságáról és Mária-tiszteletéről. Elogiumai megörökítették katolikus áhitatgyakorlatainak számos megnyilvánulását, építetönja a „Marianus princeps”.⁵ Többek között tagja volt a kassai, ungvári, szepesi, gyöngyösi és sárospataki jezsuita Mária-sodalitásoknak, valamint a karmelita skapuláre társulatnak.⁶ 1677-ben Lőcsén megjelent verses elogiuma kiemeli könyveket szétosztó, mecénási tevékenységét:

„... non tantum in animo, sed in manibus
ferebat MARIAM.
Ut ab omnibus portaretur in manibus,
rara liberalitate, Marianos in Clientes,
Officiosae pietatis, distribuit MANUALE.”⁷

³ KATONA, Stephanus: *Historia critica Regum Hungariae stirpis Austriacae*... Tom. XIX. (XXXVIII). Budae, 1806. 882.

⁴ HOLL: *i. h.* 1955. 411.

⁵ KISS Imre: *Midőn a méltóságos Rakoczi Ferencz, ... Halotti Temetésével ... Praedicállot Cassán ...*. Lőcse, 1677.; KERESKENY, Stephanus: *Panegyris luctuosa ... Cassoviae, 1677.; Umbrae Parentales ... Francisci Georgii Rakoczi ... Funebri elogio illustratae Ab Academico Societatis Jesu Collegio Cassoviensi ...*. Leutschoviae 1677. 13/b.

⁶ *Umbrae Parentales ...* 13/b.

⁷ *Umbrae Parentales ...* 14/a.

Kereskenyi István az ugyancsak 1677-ben Kassán megjelent *Panegyris luctuosa* ... című halotti beszédében a konkrét mű megjelölése nélkül azt írta, hogy I. Rákóczi Ferenc nagyszámú imádságoskönyvet (*precatorios Libellos*) osztott szét „... tum in Aulicos, tum in exteros”.⁸

Aligha kapcsolható össze az *Officium Rákóczianum* keletkezése II. Rákóczi Ferenc kiterjedt irodalmi tevékenységével, mivel a műre sem ő, sem környezete soha nem utalt. Szinnyi József, aki az első ismert latin nyelvű kiadásként az 1726-os nagyszombatit nevezte meg, tévesen sorolta az *Officium Rákóczianum*ot II. Rákóczi Ferenc művei közé.⁹ Az *Officium Rákóczianum* címet, mai ismereteink szerint, elsőként viselő kiadvány (Nagyszombat, 1693.) alapján, amely 1953-ban került elő, még valószínűtlenebbé vált a fejedelem szerzősége.¹⁰ Az életrajzi adatok tükrében tévesnek bizonyult az a feltevés is, amely szerint „az *Officium Rákóczianum* első kiadása (1693) ... valószínűleg II. Rákóczi Ferenc és nővére, Julianna iskolai kézikönyveként jelent meg.”¹¹

Rákóczi Erzsébet magyar nyelvű versei ismertek,¹² mégsem igazolható, hogy ő lenne a szerző. Esze Tamás erre vonatkozó állítólagos szóbeli közlésének írásos forrása máig nem került elő. Rákóczi Erzsébet latin irodalmi nyelvismertére sincs utalás, az *Officium Rákóczianum*ot pedig először minden valószínűség szerint latinul állították össze. Rákóczi Erzsébet Kistapolcsányban egy Kármelhegyi Boldogasszony skapuláré társulatot alapított, melynek unokaöccse, a későbbi II. Rákóczi Ferenc és unokahúga, Rákóczi Julianna is tagja volt,¹³ s amely 1686-tól működött pápai engedély alapján.¹⁴ Az *Officium Rákóczianum*ban nem tűnnek fel a skapuláré társulatokra jellemző speciális szövegek, míg a jezsuita vonatkozások nyilvánvalóak.

Az *Officium Rákóczianum* konkrét jezsuita szerzőhöz kötésének kísérlete a XVIII. század közepére nyúlik vissza. Katona István szerint azok a személyek („aliqui”), akik I. Rákóczi Ferencet nevezték meg szerzőként, tévednek. Szerinte ugyanis az először I. Rákóczi Ferenc Kassán megvédett filozófiai téziseinek ajándékkötet-mellékleteként megjelent *Officium Rákóczianum* szerzője azonos a liber gradualisok szerzőjével, jelen esetben I. Rákóczi Ferenc jezsuita filozófia professzorával. Ezt az adatot Katona szerint „a senioribus ego sub an. 1754.

⁸ KERESKENYI: i. m. B1/a.

⁹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XI. Bp. 1906. 473–474.

¹⁰ *Officium Rakoczianum sive Varia pietatis exercitia, cultui Divino, magnae matris Mariae, Sanctorumque Patronorum, honori debita*. Tyrnaviae Typ. Acad. Excud. Joannes Adamus FRIEDL. Anno 1693.

¹¹ KÁFER István: *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577–1977)*. Bp. 1977. 58.

¹² THALY Kálmán: *Gr. Rákóczi Erzsébet mint költő*. = Századok (34.) 1900. 481–494.

¹³ THALY: i. h. 484–485.

¹⁴ TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *A magyarországi barokk vallásos társulatok katalógusa*. (Kézirat.) Bp. 1988.

Cassoviae didici”.¹⁵ Ezt a kassai filozófianárt Katona nem nevezi meg. Katona nyomán Fejér Györgynél, majd őt követve Fraknói Vilmosnál Ordódy János szerepel szerzőként.¹⁶ Fejér utal Ordódynak a Rákóczi-misszióban eltöltött éveire, s az *Officium Rákóczianum*ot az Ordódy által 1670-ben megszervezett gyöngyösi Agonia Christi társulat először 1672-ben Lőcsén megjelent *Lelki virágos kert* című kézikönyvével azonosítja.¹⁷ A társulati előjárók kézikönyveket összeállító tevékenysége közismert a XVII–XVIII. században, s a gyöngyösi kézikönyv szerkezete és tartalma több ponton hasonlít az *Officium Rákóczianum*éra.¹⁸ Ordódy szerzősége mégsem valószínű: nem elsősorban az életrajzi adatok miatt, hanem azért is, mivel a ma ismert első *Officium Rákóczianum* a *Lelki virágos kerten* kívül más, 1672 előtt megjelent latin nyomtatványokkal is párhuzamba állítható.

A XIX. századi jezsuita bibliográfusok, így Stöger¹⁹ és nyomában Sommervogel a mindig névtelenül megjelent munkát külön indoklás nélkül a fiatalon elhunyt jezsuita, Szorsa Mihály összeállításának tulajdonították. Első kiadás-ként Sommervogel egy 1660-as kassai kiadást feltételez, melyből ma nem ismerünk példányt. Ez Sommervogel szerint Kiss Imre jezsuita ösztönzésére, a katolikus hitre visszatért Báthori Zsófia támogatásával fia, I. Rákóczi Ferenc filozófiai téziseivel együtt jelent meg,²⁰ s ez magyarázza, hogy a mű későbbi, hazai és külföldi kiadásainak jelentős része *Officium Rákóczianum* címen látott napvilágot. Sommervogelt követve a korszak retrospektív magyar nemzeti bibliográfiai kötetei közül kettőben a kiadások Szorsa Mihály neve alatt találhatók.²¹ Szorsa életútja és elogiumai egyaránt ellentmondanak szerzőségének, közelebbi kapcsolata a Rákóczi családdal nem ismert.²² Az 1660-as kiadás pedig aligha létezett, mivel I. Rákóczi Ferenc és anyja nyilvánosan csak 1661-ben katolizált.²³

¹⁵ „Rákotzi Franciscus II. ... Patrem ejus Franciscum I. auctorem aliqui faciunt notissimi precum libelli, pluribus in locis saepius recus. Sed enim officium Rakotzianum nomen eidem est, non quod Rakotzius auctor illius sit; sed, quod, dum is proemiales philosophiae theses Cassoviae propugnasset; libellus iste precum, ab eius professore collectarum, auditoribus distributus fuerit. Id quod a senioribus ego sub an. 1754. Cassoviae didici.” KATONA: i. m. 882.

¹⁶ FEJÉR, Georgius: *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae Archi-Episcopalis ac M. Theresianae Regiae Literaria*. Budae, 1835. 33.; FRAKNÓI Vilmos: *II. Rákóczy Ferenc vallásos élete és munkái*. = *Katholikus Szemle* 1904. 323.

¹⁷ FEJÉR: i. m. 33.; LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus Generalis ... Pars II. Romae*, 1988. 1117.

¹⁸ KNAPP: i. m. 1989. 89–110, 337–338.

¹⁹ STÖGER, Joannes: *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Iesu*. Viennae, 1856. 357–358.

²⁰ SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus. I. Tom. 1–9*. Brüssel, 1890–1900. t. 7. 1791–1793.

²¹ *Magyarország Bibliographiája. V–VI*. Bp. 1971–1972.

²² LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogus Generalis ... Pars III. Romae*, 1988. 1571.

²³ LŐCSEY Mária: *Báthori Zsófia 1628–1680. Életrajzi vázlat*. Bp. 1914. 24.; MESZLÉNYI Antal: *Báthori Zsófia élete és végrendelete*. = *Regnum* 1938–1939. 194.

Mindebből kitűnik, hogy nincs olyan egykorú forrás, amely megnevezné a mű szerzőjét, s egy szerzőt (összeállítót) valószínűsíteni szinte lehetetlen. Az 1693-as kiadás egyetlen csonka példányának rövid olvasói előszava, amely a legtöbb további kiadásban is szerepel, az összeállítás kompendium jellegét hangsúlyozza. Ebben az előszóban az olvasót közvetlenül megszólító, egyes szám első személyű alak nem szerzőre, hanem összeállítóra utal, aki „... e diversis quasi agris in manipulum unum ...” gyűjtötte az imádságokat.²⁴ Az *Officium Rákóczianum* tehát különféle forrásokból kompilatív módszerrel készült, mellyel az összeállító nem hozott létre új, eredeti szövegeket. A tartalom és a szerkezet egyaránt arra utal, hogy elfogadhatjuk az 1687-es *Officiosa pietatis exercitia* című kiadásváltozat címlapjának megjegyzését: „olim per unum Patrem e Soc. Jesu collecta”.²⁵

A keletkezési és kiadási körülmények pontosabb meghatározásához családtörténeti adatokat hívtam segítségül. Rákóczi György temetése után Báthori Zsófia és I. Rákóczi Ferenc 1661. augusztus 15-én Munkácson katolizált. Áttérésükről Báthori Zsófia Szelepcsényi Györgynek levelet írt, melyben magyar nyelvű imádságoskönyvet kért az érsektől. Szelepcsényi 1661. november 18-án kelt válaszelevelében jelezte, hogy csak latin nyelvű munkát tud küldeni, s magyar nyelven Pázmány Péter imádságoskönyvét ajánlja.²⁶ Ez is közrejátszott abban, hogy 1662-ben Nagyszombatban Báthori Zsófia magyar, fia latin nyelvű imádságoskönyvet jelentetett meg. A Báthori Zsófia által támogatott *Officium. Az az ... Szűz Marianak ... Szolozmaja* az ajánlás szerint „kiváltképpen a Szeplőtelen Szűz ungvári congregatiojában lévőeknek vigasztalására” jelent meg.²⁷

Ez az imádságoskönyv – mint Holl Béla megállapította – a Draskovich János horvát bán által magyarra fordított, 1643-ban megjelent Mária kissofficium új kiadása, „kevés változtatás”-sal.²⁸ A két mű összevetéséből nyilvánvaló, hogy az 1662-es officiumnak nincs olyan része, ami 1643-ban ne jelent volna meg. Viszont az 1643-as kiadványból mintegy 160 oldal, azaz a mű mintegy egyharmad része nincs meg az 1662-es kiadványban. Báthori Zsófia tehát egy jelentősen lerövidített válogatást jelentetett meg.

²⁴ *Officium Rakoczianum* ... 1693. Ad lectorem 2a–b.

²⁵ *Officiosa Pietatis Exercitia* ... Editio tertia. Tyrnaviae, Typis Academicis 1687. címlapon.

²⁶ LÖCSEY: i. m. 24–26.

²⁷ *Officium. Az az, Aszszonyunk Szűz Marianak ... szolozmaja*. Nagyszombat Akad., Schneckenhaus Menyhart Venczeszlo 1662.; Vö. még: ZOLNAI Béla: *II. Rákóczi Ferenc*. Bp. 1942. 174.; KISS Imre: *Midőn az hatalmas halál ... Báthori Sophia Aszszony Halotti Pompáján ...*. Nagyszombat, Acad. 1680. – Nyomdakész kézirat a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában (BEK K) G 148. 15/b.; *Három szép Imádságos könyvecske* Bécs, Joh. Jac. Künner 1680.

²⁸ HOLL: i. h. 1955. 406–407.; HOLL Béla: *Egy névtelen fordító a XVII. században*. = MKsz (73.) 1957. 59–61.; *Officium B. M. Virg. az-az, ... Szűz Marianak Három külömb időre-valo Szolozmaja*. Poson, 1643.

Holl Béla feltevése szerint ez volt az az officium, amiből I. Rákóczi Ferenc vásárolt, s példányait szétosztotta.²⁹ Ez a feltevés azonban nem állja meg a helyét, mivel I. Rákóczi Ferenc – mint verses elogiumából idéztük – egy *Manuale*nek nevezett könyvet osztott szét. Ez minden valószínűség szerint az I. Rákóczi Ferenc által megjelentetett *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis in Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae* című kiadvánnyal azonosítható.³⁰ Ez a nyomtatvány az 1617-ben jezsuiták által megszervezett nagyszombati Sárlos Boldogasszony társulatnak volt a kézikönyve. A társulattól 1636-ban kiváltak a középkorostályú és kisdiaokok, s csak a filozófus és teológus hallgatók maradtak a szervezetben. Elsősorban az ő részükre jelent meg 1640-ben, majd 1658-ban a *Manuale*.³¹ A kiadványt az aktív tagoknál szélesebb körnek szánták, amint ezt az I. Rákóczi Ferenc által mecénált 1662-es kiadásnak a társulattól kiöregedett és a társulaton kívüli személyekre vonatkozó utalásai bizonyítják.³²

A következő lépésben összevettem a két 1662-es nagyszombati nyomtatvány tartalmát. Eszerint a Báthori Zsófia által támogatott mű teljes szöveganyaga – az V. Pius pápa által a kiofficiumot mondóknak engedélyezett búcsú, a „garádics soltárok”, valamint a Szűz Máriához és Szent János evangélistához szóló imádság kivételével – megtalálható a *Manuale* első részében.³³

A továbbiakban feltételeztem, hogy valamiféle kapcsolatnak kell lennie a *Manuale* és az *Officium Rákóczianum* között. Az *Officium Rákóczianum* műfaji előzményeinek és forrásainak vizsgálata – amit később részletezek – azt tanúsítja, hogy a katolikus nemesség, a papság és a jezsuiták, akik I. Rákóczi Ferencben már 1661-ben a „Religio Praesidium, Fides Atlantem, Patria Ornamentum”-ot látták,³⁴ az általa mecénált és szétosztott imádságoskönyv egy későbbi változatát egyszerűen elnevezték *Officium Rákóczianum*-nak. Amikor tehát az összeállítás létrejött, még nem viselte az *Officium Rákóczianum* címet; ezt csak utólag, a kiadástörténet egy adott pontján kapta. A címadást befolyásolhatta az egyházi eredetű szövegekből világiaknak szerkesztett munka magyarországi elfogadtatásának szándéka. Erre a Rákóczi név alkalmas volt. Egyrészt I. Rákóczi Ferenc katolikus vallásossága, a Rákóczi család közismertsége és tagjainak az említett társulati kiadványokkal kapcsolatos mecénási gesztusai miatt. Másrészt a független magyar jezsuita provincia megalkotásának többszöri sikertelen kísérlete után a XVII. század végén a Rákó-

²⁹ HOLL: i. h. 1955. 407–498.

³⁰ *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis*. In Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae ... Tyrnaviae, Typis Academicis, 1662.

³¹ TUSKÉS – KNAPP: i. m. Nagyszombat.; KNAPP: i. m. 1989. 344–346.; *Manuale Sodalitatis B. Virginis Visitantis*. In Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae. Tyrnaviae, Typis Academicis 1700. Szentiványi Márton approbációja: x5/a–b.

³² *Manuale Sodalitatis* ... 1662. x12/a–b., 412–420.

³³ *Manuale Sodalitatis* ... 1662. 1–162.

³⁴ *Philosophia novella* ... Cassoviae Typis Marci Severini 1661. Epistola Dedicatoria 4/b.

czy név valószínűleg a magyar jezsuitáknak is a nemzeti önállóságot szimbolizálta.³⁵

Megállapítható volt az is, hogy a nagyszombati Sárlos Boldogasszony társulat 1662-es *Manualéja* és az 1693-as *Officium Rákóczianum* ugyanannak a hasonló szerkezetű és tartalmú kiadványtípusnak a kiadássorozatába tartozik.³⁶ A tartalom a változó igényeknek megfelelően úgy alakult át, hogy kiadásonként viszonylag keveset, de folyamatosan módosult. Az egymást követő kiadások megmutatják, hogy egy elsősorban a szűkebb társulati igényekhez igazított *Manualéből* hogyan alakult ki és önállósult egy olyan összeállítás, amely egyaránt megfelelt a társulati igényeknek és a szélesebb használói kör elvárásainak.

A nagyszombati Nagyboldogasszony társulat 1710-ben újra kiadott magyar nyelvű kézikönyvének a praeses által megfogalmazott ajánlólevele a következőképpen jelezte ennek az önállósulási folyamatnak a befejeződését, azaz a jezsuita társulati kézikönyvnek és az *officium parvum* imádságforma által meghatározott *Officiosa pietatis exercitia* – másként *Officium Rákóczianum* – című összeállításnak két kiadványtípussá történt szétválását: „Ugy-de a *Szolosmákat* ki-hagytad, azt mondgya, /gondolom/ valaki. Ugy vagy: de erre már ezt felelem; hogy a'kik azokat szokták imádkozni, máshonnan-is azokból bővessek: En pedig itten arra vigyáztam; hogy a *Regulák* ujjabb ki-nyomtatásának alkalmatosságával rövideden azokat, mellyekkel az áitatos Atyafiak gyakrabban, és közönségesebben szoktak élni [...] kedvéért ki-adgyam.”³⁷

A XVII. század második felétől Magyarországon is egyre növekvő számban és terjedelemben megjelent *officium parvum*ok tehát fokozatosan kiváltak az eredetileg a társulati tagok reguláit és imádságait tartalmazó társulati kézikönyvekből. Ez nem azért történt így, mert a társulati tagok nem imádkozták az *officium*okat, vagy mert azok a társulati kézikönyvek áhítati részéből véglegesen kimaradtak volna, hanem mivel annyira kedvelté váltak, hogy érdemesnek látszott külön kiadni őket. Mindez nem jelentette azt, hogy az *Officium Rákóczianum*ban nem találhatók meg továbbra is rövid terjedelmű, általános érvényű, társulati vonatkozású szövegek, s azt sem, hogy az *Officium Rákóczianum* a XVIII. században alkalmilag ne vált volna egy-egy társulat xéniumává.³⁸

³⁵ LUKÁCS László: *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773)*. Szeged, 1989.; GALAVICS Géza: *A Rákóczi szabadságharc és az egykorú képzőművészet*. In: *Rákóczi-tanulmányok*. Szerk. KÖPECZI Béla, HOPP Lajos, R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1980. 465–510. itt: 482–487.

³⁶ KNAPP: i. m. 1989. 344–346.

³⁷ *Menybe vitetet Bóldogságos Szüz Maria congregatziojának ... eredete ...*. Nagy-Szombatban Academiai Böttükkel 1710. Ajánló Levél: 3/b–4/a.

³⁸ KNAPP: i. m. 1989. 83–84, 364.

Műfaji előzmények és források

A szerzetesi életmódtól eltérő életvitelhez igazított, képzett világiak részére összeállított officium parvum története a X. századig nyúlik vissza, s szorosan összefügg a laikus breviárium (livres d'heures, Stundenbuch) könyvtípusának kialakulásával. A kissofficiumokat tartalmazó összeállítások középf- és újkori használatának módja, társadalmi közege egyaránt eltért egymástól. A XVI. század előtt a kissofficiumokat csupán a magasabb társadalmi rétegek tagjai, elsősorban önállóan végezték, a XVI. századtól viszont az alacsonyabb világi rétegek és az egyházi személyek által irányított laikus közösségek is imádkozták, közösen és magánáhitatként egyaránt.³⁹ V. Pius pápa 1568-ban az általa átalakított Mária-kissofficiumhoz szombati napokra búcsúengedélyt kapcsolt, amit utódai (pl. XIII. Gergely, VIII. Orbán) is megerősítettek. Ezzel jelentősen megnőtt az áhítattípus jelentősége, s fontos szerepet kapott a XVI. század utolsó harmadától szervezett jezsuita kongregációk életében. A kiadványtípus ettől kezdve jelentős szerepet játszott a középkori liturgikus gyakorlat elemeinek közvetítésében a világiak felé.

A nyomtatott társulati könyvekben először a két legismertebb kissofficium, az officium parvum B. Mariae Virginis és a halottak officiuma jelent meg. A megváltozott lelki igényekhez igazított kongregációs kézikönyvek a kissofficiumon kívül más középkori előzményekből is táplálkoztak. Ilyenek voltak a mariológiai irodalom szövegeiből a XIII. század óta összeállított Marialék, a különféle imádságkompéndiumok (hortulus animae) és himnuszgyűjtemények, melyekhez a tridenti zsinat után kiadott új liturgikus kézikönyvek (misalék, ritualék, breviáriumok) forrásterülete kapcsolódott. A kongregációk működésének feltétele volt, hogy ezek a különböző eredetű szövegek egy helyen összegyűjtve, egy új kiadványtípusban legyenek hozzáférhetők. Ennek az összeállításnak a prototípusa Franciscus Coster jezsuita 1576-ban Kölnben kinyomtatott *Libellus Sodalitatis*,⁴⁰ melyben a kölni Mária társulat reguláin kívül ún. „pia institutio”-k is helyet kaptak. Ebben a már a XVI. században több kiadásban megjelent műben (pl. Ingolstadt, 1578; 1588; 1597; Köln, 1589; 1600) olyan szövegek is találhatók (pl. Professio Fidei), amelyek később az *Officium Rákóczianumban* is helyet kaptak. Coster könyve a jezsuita társulatok megszervezésével párhuzamosan Magyarországon is ismertté vált és használták ugyanúgy, mint a XVI. század utolsó két évtizedétől társulatoknak megjelentetett *Leges et Statuta Congregationis* (pl. Dil-

³⁹ KNAPP Éva: *Gilgengart. Egy német nyelvű imádságoskönyv a 16. század elejéről.* = MKSz (110.) 1994. 137–142.

⁴⁰ COSTER, Franciscus: *Libellus Sodalitatis ...*. Coloniae, 1576. Vö. CORETH, Anna: *Die ersten Sodalitäten der Jesuiten in Österreich. Geistigkeit und Entwicklung.* = Jahrbuch für mystische Theologie (110.) 1965. 7–65.

lingen, 1589) és *Manuale Catholicorum* (pl. Freiburg, 1587) című összeállításokat.⁴¹

A XVII. századi magyarországi társulati könyvekre, az *Officium Rákóczianum* előzményeire és magára az *Officium Rákóczianum*ra közvetlenül ható jezsuita kiadványok közül még hármat emelek ki. Az 1614-ben Kölnben megjelent, Franciscus Veron által összeállított *Manuale Sodalitatis*⁴² a Mária-társulatokhoz kötődő mirákulumok, búcsúengedélyek és egy szent Ambrus műveiből kivonatolt *Catalogus Virtutum B. Mariae* mellett Mária, a szentségek és a szentek tiszteletét, továbbá a társulati tagok napi áhítatgyakorlatait (*exercitatio pia*) és a bűnök elvetésének módját tanító részeket tartalmaz. Ezenkívül megtalálhatók benne a társulati tagokhoz méltó erényeket és imádkozási módokat (*vocalis, mentalis*) elsajátíttató fejezetek, mintegy száz oldal meditációs anyag és a Mária társulatok felállításához kapcsolódó különféle dokumentumok. A Georgius Mayr által elsősorban társulati használatra összeállított *Officium*⁴³ (Augsburg, 1615) kalendárium-résszel kezdődik, amit különféle officiumok (Mária, szent kereszt, szentlélek, halottak) és más imádságok (*aliae preces et orationes*) követnek. Egy 1616-ban Velencében megjelent *Officium*⁴⁴ a kibővített kalendárium rész után a kisofficiumokat és a különféle imádságokat együtt tartalmazza. A szövegösszevetések tanúsága szerint ezek a kiadványok jelentős mértékben átvették, kibővítették és átszerkesztették a korábbi, részben hasonló tartalmú összeállítások nagyrészt kötött szövegekből álló szöveganyagát. Alapvető vonásuk a forrásoktól való nagyfokú függőség.

Az egyik első ilyen típusú magyarországi munka az 1628-ban Nagyszombatban a helyi Nagyboldogasszony társulat spirituálisja, Draskovits György esztergomi kanonok által összeállított kéziratos kongregációs könyv volt, amely csak leírásból, illetve későbbi kiadásból ismert. Ennek szövegeit a XVII. században különféle áhítatokkal folyamatosan bővítették, majd 1684-ben magyarra fordítva nyomtatásban is megjelentették.⁴⁵

A nagyszombati Sodalitas Immaculatae Conceptionis B. V. M. használatára *Mariale Manuale* címen Pozsonyban 1638-ban megjelent kézikönyvben a társu-

⁴¹ A magyarországi használatról tanúskodnak a Coster-mű 1586-os és 1600-as kölni kiadásai egyes példányainak a megjelenés idejénél néhány évtizeddel későbbi kéziratos bejegyzései. Vö.: KNAPP: i. m. 1989. 60, 301, 387.; *Leges et Statuta Congregationis Beatissimae Virginis, sodalium omnium communia*. Dilingae, Apud J. Mayer. 1589.; *Manuale Catholicorum*. In usum pie precandi collectum. Et cum Romano calendario nunc primum editum. Friburgi, 1587.

⁴² VERON, Franciscus: *Manuale Sodalitatis Beatae Mariae Virginis*. Coloniae, Apud J. Gymnicum 1614.

⁴³ MAYR, Georgius: *Officium Beatae Mariae Virginis Latinograecum*. Augustae Vindel. Typ. S. Nicolai, 1615.

⁴⁴ *Officium Beatae Mariae Virginis Pij V. Pont. Max. iussu reformatum*. Venetijs apud Iuntas 1616.

⁴⁵ *Menybe vitetet ...* 1710. Ajánló levél: 2/b–3/a.; Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp. 1893. 1076.

lat szabályain, búcsúin kívül a következő szerkezeti egységek találhatók:⁴⁶ Pars I. Dies Marianus, amely a társulati tagok napi élet- és áhítati rendjét mutatja be. Pars II. Exemplumokkal kibővített, négy officiumot tartalmazó, az officiumok imádkozási módját is megtanító, hat caputra osztott rész (Cultus SSS. Trinitatis, Cultus Passionis Christi et Sanctissimi Nominis Jesu, Cultus B. V. Mariae, Cultus SS. Angelorum et aliorum Coelitum, Modus vesperi pie decumbendi, Praeparatio ad mortem). Szembetűnő, hogy a kiadvány officiumai azonosak az 1693-as *Officium Rákóczianum* megfelelő szövegeivel. Egyben ez az első olyan magyarországi nyomtatvány, amelynek további részletei is párhuzamba állíthatók az I. Rákóczi Ferenc által mecénált *Manualéval* (1662) és az *Officium Rákóczianummal* (1693).⁴⁷

Mindez felhívta a figyelmet arra, hogy az *Officium Rákóczianum* közvetlen, XVII. századi forrásait nem általában a kisofficiumokat tartalmazó kiadványokban kell keresnünk, hanem a hosszabb áhítati részt tartalmazó jezsuita társulati nyomtatványokban. Az *Officium Rákóczianumot* a jezsuita társulati könyvek közül az I. Rákóczi Ferenc által támogatott 1662-es *Manualéval* lehet a legjobban összevetni. A nagyszombati Sarlós Boldogasszony társulat *Manuale*-jének első és második kiadásáról csak az 1700-ban megjelent kiadás approbációjából tudunk. Az approbatiót jegyző Szentiványi Márton szerint a *Manuale* először 1640-ben (1. kiadás) Lósi Imre esztergomi érsek akaratából, majd 1658-ban (2. kiadás) a testvérpár Esterházy Pál és Ferenc támogatásával jelent meg. Ismereteink szerint ezt követte az 1662-es kiadás I. Rákóczi Ferenc bőkezűségéből, majd az újabb kiadások 1668-ban, 1696-ban, 1697-ben, 1700-ban és 1703-ban.⁴⁸ Példány szerint jelenleg nem ismert további kiadásokat feltételezhetünk 1668 és 1696 között a nagyszombati jezsuita kollégium XVII. századi katalógusa, valamint egy 1687-ben Nagyszombatban megjelent *Officiosa pietatis exercitia* című összeállítás alapján.⁴⁹ Ez utóbbi címlapelőzők metszete az 1668-as *Manuale* kiadáshoz Mauritius Lang bécsi rézmetsző által készített díszcímlap újrametszésével készült. A metszet felirata – „Manuale Sodalitatis majoris Beatissimae Virginis Visitantis in Collegio Academico Societatis Jesu Tyrnaviae” – jelzi, hogy az 1687-es kiadás is a nagyszombati társulat használatára látott napvilágot.

⁴⁶ *Mariale Manuale Sodalitatis Immaculatae B. M. V. Mariae, Patronae Hungariae*. In Acad. S. J. Coll. Tyrnaviae. Posonii, 1638.

⁴⁷ *Manuale ... 1662.; Officium Rakoczianum ... 1693.*

⁴⁸ *Manuale ... 1700.* Szentiványi Márton Approbatiója: x5/a–b.; *Manuale ... 1662.; Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis*, in Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae. Tyrnaviae, Typ. Acad. 1668.; *Pretiosa Occupatio Sodalitatis Mariani, seu Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis ...* Tyrnaviae, Typ. Acad. 1696.; *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis*, in ... Universitate Tyrnaviensi ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1697.; *Manuale ... 1700.; Manuale Sodalitatis Virginis Visitantis*, in ... Universitate Tyrnaviensi ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1703.

⁴⁹ *Catalogus Collegii Tyrnaviensis Societatis Jesu, Saec. XVII.* BEK K J 1.; *Officiosa Pietatis ... 1687.*

A felsorolt *Manuale*-kiadások közül többet, elsősorban az 1662-es kiadást összevettem az 1693-as *Officium Rákóczianum*mal. Az összevetés eredménye a következő:

1. Az *Officium Rákóczianum*ot éppúgy társulati használatra is szánták, mint a *Manualét*, amint ezt például az „*Indulgentiae [...] sodalibus propriae*” című rész mutatja. Itt kell kitérnünk Holl Béla megjegyzésére, amely szerint az *Officium Rákóczianum* „tipikusan ifjúsági imakönyv” volt. Következtetését azzal indokolta, hogy egy meg nem nevezett *Officium Rákóczianum* kiadás lelki tükrét párhuzamba állította a *Manuale Marianum*ok szerinte „felnőttek részére készült lelki tükrével”.⁵⁰ Az általunk ismert XVII–XVIII. századi jezsuita *Manuale Marianum*ok azonban elsősorban diákoknak, másodsorban az idősebb társulati tagoknak, azaz felnőtteknek, harmadsorban pedig minden művelt világinak készültek. Ezért is osztogathatta a *Manualét* I. Rákóczi Ferenc „*tum in Aulicos, tum in Exteros*”. Az 1693-as *Officium Rákóczianum* tehát a társulati használói körnél szélesebb közönségnek készült: ezért nem rendelték hozzá egyetlen társulathoz, s így használata sem szűkíthető le adott életkorra.⁵¹

2. Míg az 1662-es *Manuale* hét fő részre oszlik, az *Officium Rákóczianum*ban tizennégy ún. *Cultus* és egy *Exercitium* című rész különíthető el. Az alapszerkezet azonban közös: a hasonló felépítésű kalendárium rész után az áhítati részek tematikus csoportosításban következnek.

3. Az officiumok megoszlása sem 1662-ben, sem 1693-ban nem egyenletes. 1662-ben nyolc, 1693-ban huszonnégy kisofficium került be az összeállításba, ezek közül hat mindkét kiadványban azonos. Ha a *Manuale* 1668-as kiadását is bevonjuk a vizsgálatba, amelyben összesen tizenegy kisofficium szerepel, megállapíthatjuk, hogy ebből nyolc megtalálható az 1662-es *Manualé*ban, kilenc pedig szerepel az 1693-as *Officium Rákóczianum*ban. Ha bevonjuk a vizsgálatba az 1662–1693 közötti további *Manuale* kiadásokat, valamint az *Officium Rákóczianum*mal összevethető *Officiosa Pietatis* (1687) és *Varia pietatis* (1674) című kiadványokat,⁵² nyomon követhetjük az officiumok számának fokozatos növekedését. Az egyik legszembetűnőbb változás a jezsuita szentek és boldogok officiumainak megjelenése. Ezekből 1662-ben még egy sincs, 1668-ban és 1674-ben kettő-kettő, 1693-ban pedig már hat szerepel.

4. A megfigyelések tovább finomíthatók, ha megállapítjuk a különbségeket. Az 1662-es *Manuale* két kisofficiuma (*Officium Immaculae Conceptionis*, *Officium defunctorum*) 1693-ban nem szerepel. Viszont mindkét kiadványban három-három Mária-officium található. Az 1662-es *Officium Immaculae*

⁵⁰ HOLL: i. h. 1955. 409.

⁵¹ KNAPP: i. m. 1989. 160–175.; Figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy az *Officium Rákóczianum*nak nincs mecénása, és így feltételezhető, hogy a nagyszombati jezsuita nyomda üzleti vállalkozásként, széles használói körnek, a közismert Rákóczi névvel, eladásra jelentette meg a kiadványt.

⁵² *Officiosa Pietatis ... 1687.; Varia pietatis, ac Sanctorum precum Exercitia Jesu, Mariae, Josepho, totique Sacrae Familiae, ac Sanctis Patronis dicata.* Tyrnaviae, Typ. Acad. 1674.

Conceptionis helyét 1693-ban az *Officium parvum de septem doloribus B. Mariae V.* foglalta el.

5. A fentiekén túl nyomon követhető az officiumok szöveganyagának formálódása. Így pl. az oltáriszentségről 1662-ben még nincs officium, litániája a hozzá kötődő oratióval együtt szerepel. 1668-ban ugyanazon oltáriszentség litánia után megjelenik az *Officium parvum SS. Sacramenti*, 1693-ban pedig ez az officium megelőzi a már 1662-ből és 1668-ból ismert litániát. Egy másik példa ugyancsak jelzi a kisofficiumok növekvő kedveltségét. Az 1662-es *Manuale*ban Xavéri Ferencről egy oratio szerepel, az 1668-as kiadásban ugyanezt az oratiót megelőzi Xavéri Ferenc kisofficiuma és a hozzá kötődő *Affectus*, valamint a szent litániája. Ez 1693-ban úgy módosul, hogy elmarad az *Affectus*, s a kisofficiumot a szent litániája, himnusza és oratiója követi.

6. Az összeállításon belül az egyes részek mozgása is megfigyelhető. Az 1662-es *Manuale Exercitium quotidianum* című második részének szövegrészei 1693-ban átkerültek a kötet végére. Az 1662-ben *Varia pietatis exercitia* címet viselő hetedik rész 1693-ban eltűnik, de címe a kiadvány alcímeként tűnik fel. Az 1662-es *Manuale* egyes részei (pl. Pars III., VII.) 1693-ra eltűntek, s hasonló tematikájú officiumoknak adták át a helyüket.

A kép árnyalása érdekében néhány további kiadványt is bevontam a vizsgálatba. Az 1674-ben Nagyszombatban megjelent *Varia pietatis exercitiát* azért, mert címe azonos az *Officium Rákóczianum* alcímével. Ez az összevetés azonban a vártnál kevesebb hasonlóságot eredményezett. A kiadványnak nincs társulati vonatkozása, szöveganyaga nagyjából különbözik, s a végéhez kapcsolt 47 lapos *Tractaculus* arra utal, hogy elsősorban egyházi személyek használatára szánták.⁵³

A nagyszombati jezsuita Sárlos Boldogasszony társulatra utaló címlapelőzők metszettel 1687-ben megjelent *Officiosa pietatis exercitia* szerkezete és tartalma egyaránt azt bizonyítja, hogy ezt a kiadványt az *Officium Rákóczianum* egyik korábbi kiadásaként kell kezelni. A kalendárium után a *Cultus* című részek ugyanabban a sorrendben követik egymást, mint az 1693-as *Officium Rákóczianumban*, s legnagyobb részt szöveganyaguk is azonos. A kiadvány címlapján olvasható „editio tertia” megjegyzés alapján két korábbi, egyelőre ismeretlen kiadás feltételezhető.⁵⁴ Az 1693-as *Officium Rákóczianum* címlapján olvasható „editio novissima, omnibus prioribus auctor et locupletior” megjegyzés is valószínűleg ezekre utal.

Az 1703-ban Nagyszombatban új kiadásban megjelent *Manuale Sodalitatis*ban két, önálló lapszámozású rész különül el. Az első a korábbi kiadások konkrét társulathoz kötődő szövegeit (imádságok, gyakorlatok, regulák, Mária officiumok, *Officium defunctorum*) tartalmazza, a kalendárium az 1697–1720 évekre vonatkozik. A második rész külön belső cím nélkül, az első rész utolsó, 356. oldalán olvasható „Sequitur pars 2da Cultum Sanctissimae Trinitatis, et aliorum Sanctorum continens” utalás után következik. Ez egy jellegzetesen *Officium Rákóczianum* szerkezetű és tartalmú, több mint 300 lapos összeállítás,

⁵³ *Varia pietatis* ... 1674.

⁵⁴ *Officiosa Pietatis* ... 1687.

melyben a szövegek sorrendje és tartalma egyaránt párhuzamba állítható az *Officium Rákóczianum*mal.⁵⁵ A kalendárium 1697-es adata jelzi, hogy ez a kiadás az 1697-es nagyszombati *Manuale* szöveganyagának jelentős részét vette át, módosítás, aktualizálás nélkül. A két kiadvány párhuzamos részeinek kapcsolatát a következő táblázat mutatja be. (1. táblázat)

Mindezek alapján megállapítható, hogy az *Officium Rákóczianum* szoros kapcsolatban áll a nagyszombati Sárlos Boldogasszony társulat *Manualé*ival. Ha előkerülnek az 1668–1696 között feltételezett további kiadások, még egyértelműbbé válhat, hogy az *Officium Rákóczianum* ezekből önállósult.

Mivel az első példány szerint ismert *Officium Rákóczianum* latin nyelvű, a források között is elsősorban latin nyelvű kiadványokat vizsgáltam. A műfaji előzmények és források kérdésében azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a magyar nyelvű *Officium Rákóczianum*ok problematikáját – annak ellenére, hogy a ma példány szerint ismert első magyar nyelvű kiadás csak 1732-ben jelent meg Budán.⁵⁶ Ezt a kiadást Holl Béla nem ismerte, s a magyar *Officium Rákóczianum*ot a latin munka ismeretlen személytől származó fordításának tartotta az egyik 1756-os, közelebbről meg nem jelölt magyar kiadás alapján. Holl Béla következtetése szerint az első magyar kiadás a budai 1746-os kiadás volt.⁵⁷

Az 1693-as és 1753-as nagyszombati latin, valamint az 1756-os győri magyar kiadások összevetésekor feltűnt, hogy a két latin kiadás szerkezete és tartalma lényegében azonos, de ezek a kiadások csak részben vethetők össze a magyar változattal. Az 1756-ban Győrben megjelent több mint 600 oldalas *Szép ajtatossággal telles könyv, mely deák nyelven Officium Rakoczianumnak mondatik* több mint 400 oldala, azaz kétharmad része nem vethető össze sem az 1693-as, sem az 1753-as latin kiadással.⁵⁸

Ezután megvizsgáltam a magyar nyelvű officium parvumokat tartalmazó Draskovich-féle fordítás (Pozsony, 1643), a Báthori Zsófia által megjelentetett *Officium* (Nagyszombat, 1662) és az 1756-ban Győrben kiadott magyar *Officium Rákóczianum* kapcsolatát.⁵⁹ Eszerint a magyar *Officium Rákóczianum* nemcsak hasonló rendben közli az 1662-es *Officium* szöveganyagát, hanem az abból kimaradt, de az 1643-ban megjelent *Officiumban* közölt csaknem teljes szöveganyag is benne van, s ezeken kívül új részekkel bővült. A további előzményeket keresve a XVII. századi magyar nyelvű officiumok közül összevettem a gyöngyösi (1672, 1712²) és a roznányi (1693) jezsuita agonia társulat magyar nyelvű társulati kézikönyveiben, valamint a *Két égő lámpás* című (1669) összeállításban megjelent

⁵⁵ *Manuale Sodalitatis* ... 1703.

⁵⁶ *Szep ajtatossággal telles könyv, mely deák nyelven Officium Rakoczianum mondatik*. Budán, Nottenstein, 1732.

⁵⁷ HOLL: i. h. 1955. 410.

⁵⁸ *Szép Ajtatossággal telles könyv, Melly Deák nyelven Officium Rakoczianumnak mondatik*. Győr, Streibig G. J., 1756.; *Officium Rakoczianum* ... 1693.; *Officium Rakoczianum* ... Tyrnaviae, Acad. S. J., 1753.

⁵⁹ *Officium* ... 1643.; *Officium* ... 1662.; *Szép Ajtatossággal telles könyv* ... 1756.

kisofficiumokat a magyar *Officium Rákóczianum*mal (Győr, 1756).⁶⁰ Az officiumok száma – a megvizsgált latin nyelvű kiadványokhoz hasonlóan – ezekben is megnövekszik (1669-ben kettő, 1672-ben hét, 1693-ban kilenc zsoltosma). A szövegek is párhuzamba állíthatók, azaz a magyar nyelvű *Officium Rákóczianum* szöveganyaga ezekből a XVII. századi kiadványokból is származhatott.

1. táblázat

<i>Officium Rakoczianum</i> <i>Tyrnaviae, 1693.</i>		<i>Manuale Sodalitatis</i> <i>Tyrnaviae, 1703.</i>
1–8. p.	Officium parvum SS. Trinitatis	Pars II. 1–8. p.
24–28. p.	Officium parvum de Deo Patre	Pars II. 25–31. p.
37–45. p.	Off. Parvum de SS. Nomine Jesu	Pars II. 35–43. p.
56–60. p.	Off. Parvum de Spir. S.	Pars II. 65–69. p.
65–71. p.	Officium Parvum de SS. Euchar.	Pars II. 83–91. p.
77–81. p.	Officium Parvum de S. Crucis	Pars II. 105–114. p.
96–167. p.	Officium B. Mariae V. (majus)	Pars I. 1–104. p.
189–199. p.	Officium Parvum pro omnibus festis B. V. Mariae	–
200–203. p.	Off. Parvum de Septem doloribus	Pars I. 140–146. p.
209–213. p.	Off. Parvum de S. Josepho	Pars II. 136–142. p.
219–223. p.	Officium Parvum de S. Anna	– (helyette:) Off. de S. Joachim et Anna Parentibus B. V.: Pars II. 125–131. p.
225–229. p.	Officium Parvum S. Angeli	Pars II. 243–249. p.
245–250. p.	Officium S. Alexii	Pars II. 260–267. p.
272–276. p.	Officium de S. Ignatio S. I.	–
282–287. p.	Officium S. Francisci Xaverii S. I.	– (helyettük:) Off. de Sanctis Ignatio ... et Franc. Xaverio: Pars II. 159–164. p.
292–297. p.	Off. Parvum Francisci Borgiae S. I.	Pars II. 215–222. p.
297–301. p.	Off. B. Aloysii Gonzagae S. I.	Pars II. 223–229. p.
303–307. p.	Off. Parvum B. Stanislai Kostkae	Pars II. 231–236. p.
308–312. p.	Off. Parvum BB. Trium Martyrum Japonensium	Pars II. 237–243. p.
312–(317?) p.	Off. Parvum de S. Catherina	Pars II. 267–272. p.
(318?)–322. p.	Officium de S. Barbara	Pars II. 273–278. p.
(323?)–327. p.	Off. S. Mariae Magdalenae	–
–	Off. Immaculae Conceptionis	Pars I. 104–112. p.
–	Off. de Septem Gaudiis B. V.	Pars I. 132–140. p.
–	Off. defunctorum (majus)	Pars I. 147–199. p.
–	Off. de Omnibus Sanctis	Pars II. 279–291. p.

⁶⁰ *Lelki virágos kert ...* Lőcse, Brewer S., 1672.; *Lelki virágos kert ...* Nagyszombat, Academia, 1712.; *Lelki utiköltés ...* Lőcse, Brewer S., 1693.; *Két égő Lampas ...* Nagyszombat, Academia, 1669.; *Szép Ajtatósságokkal teljes könyv ...* 1756.; Vö.: GAJTKÓ István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma*. Bp. 1936. 47–50.

A fentiekén túl egy további adat is hozzásegített egy, a magyar *Officium Rákóczianum*mal kapcsolatos hipotézis megfogalmazásához. A nagyszombati jezsuita kollégium könyvtári katalógusában szerepel a következő tétel: „Manuale Marianum Hungaricum 16to Tyrnaviae 1662. cor. nig. cum ta. 1674.”⁶¹ Eszerint tehát 1662-ben Nagyszombatban megjelent egy magyar nyelvű *Manuale*, amit 1674-ben írtak be a könyvtári katalógusba. A Báthori Zsófia által mecénált 1662-es magyar nyelvű *Officium* ezzel nem azonosítható, mivel ez *Officium* címen külön szerepel a forrásban.⁶² A bejegyzés minden valószínűség szerint a nagyszombati *Manuale Marianum* magyar fordítását takarja. Mindezek alapján megkövethető a feltevés, hogy a magyar *Officium Rákóczianum* a latinhoz hasonlóan, azzal párhuzamosan formálódott a XVII. században. Ez nem zárja ki a lehetőséget, hogy létezett latinból magyarra fordított változat is. A kissofficiumok száma kiadásról kiadásra nőtt, s a magyar *Officium Rákóczianum*ot a latinnal közel egyidőben, a XVII. század második felében állíthatták össze.

Tartalmi és szerkezeti sajátosságok

A fő tartalmi és szerkezeti sajátosságok bemutatásához az *Officium Rákóczianum* szókapcsolatot a címben hordozó kiadások közül a példány szerint ismert legkorábbi kiadást választottam. Ez a kiadás 1693-ban jelent meg a nagyszombati Akadémiai nyomdában, Joannes Adamus Friedl nyomdavezetősége alatt, tizenkettedrét formátumban. Jelenleg egyetlen csonka példánya ismert.⁶³ Teljes címe, amely összefoglalóan utal tartalmára, a következő: *Officium Rakoczianum sive varia pietatis exercitia, cultui Divino, magnae Matris Mariae, Sanctorumque Patronorum, honori debita*.

A kötet három fő szerkezeti egységre tagolódik:

1. Bevezető keretszövegek. Ez a 24 számozatlan oldalt betöltő rész dátum és aláírás nélküli, rövid „Ad lectorem”-mel kezdődik. Ezt kalendárium követi az egyházi évről és részeiről, a változó ünnepek rendjéről (az 1693–1720 közötti időszakra), valamint az állandó ünnepekről. Az *Indulgentiae* ... című rész először a mindenkire, majd a sodalítások tagjaira vonatkozó búcsúengedélyeket tartalmazza. Ez egyben jelzi, hogy az összeállító a használói kört a lehető legtágabban képzelte el.

2. Tizennégy „Cultus ...” című, vegyes tartalmú és műfajú szövegeket tartalmazó egység. Ebben a több mint 330 oldal terjedelmű fő részben a rendező elv nem a szövegek műfaja (pl. officium, oratio, litánia stb.), hanem a katolikus hit dogmatikai rendszere, s a különböző szövegtípusok ezen belül ismétlődnek. Az áhítatok központi témái sorrendben haladva a következők: a Szentháromság,

⁶¹ *Catalogus Novus Librorum*, Collegii Tyrnaviensis Societatis Jesu. Conscriptus A. D. MDCXC. BEK K J2/II. 111.

⁶² *Catalogus* ... J 1. fol 511.

⁶³ A példány jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: RMK II. 1754a.

az Atya, a Fiú, a Szentlélek, az Oltáriszentség, a Szent Kereszt, Szűz Mária, Szent József, Szent Anna, az Öröngyal, más szentek, Magyarország védőszentjei, a jezsuita szentek és boldogok, valamint a szent szűzek és özvegyek kultusza. A Magyarország patrónus szentjeiről szóló rész kivételével mindenütt az officium parvum áll a fő helyen. Az összesen 22 kisofficio egyenetlenül oszlik meg: Szűz Máriának például három, a jezsuita szenteknek és boldogoknak hat, a szent szűzeknek és özvegyeknek három officiumot szenteltek.

A kisofficio mot rendszerint önálló litánia, oratio, himnusz, oblatio, zsoltár-összeállítás, antifona és egyéb műfajú szövegek (pl. meditációra ösztönző confessio, hitvallás, különböző betegségek ellen védő imádság, corolla) együttese követi. Alapvető jellemző a liturgikus eredetű, a magánáhitathoz kapcsolódó, a kateketikai jellegű, valamint a prózai és verses szövegek egymás mellé állítása, állandó keveredése. A középkori himnológiai irodalom neves darabjai mellett néhány kevésbé ismert szöveg is helyet kapott, mint pl. a Szűz Máriához szóló Te Deum-parafraízis (Te Matrem Dei laudamus) vagy a Benedictio aquae S. P. Ignatii. A „Cultus SS. Patronorum Regni Hungariae” című részben a szentekhez (István, László, Imre, Adalbert, György, Alamizsnás szent János, Márton, Henrik) fűződő himnuszok, devóciók (Júdás Tádé apostol, Dizmász lator) és orációk (Brigitta, valamint egy, a könyv használója által választott szent) követik egymást. A Szűz Máriához kapcsolódó részben az orációk egy részét a hét napjaihoz rendelték hozzá.

Az *Officium Rákócianum* jezsuita jellegét a jezsuita szentekhez és boldogokhoz kapcsolódó hat kisofficio mon kívül bizonyítja a boldoggáavatott jezsuiták, az Ignác kultuszt erősítő szövegek (pl. Oratio [...] ante imaginem S. Ignatii, Benedictio aquae S. P. Ignatii) és a Habsburg uralkodóház iránti lojalitást tükröző, elsősorban jezsuiták által terjesztett kultuszok (Ferdinánd, Lipót, Henrik) szerepeltetése. Ugyanerre mutat a jezsuita eredetűnek tekinthető szövegek (Confessio Petri Canisii S. J., Pulcherrimae protestationes 5. compositae a S. Carlo Borromaeo) és a rend által ellenreformációs céllal szorgalmazott további szentek (József, Anna) hangsúlyos jelenléte.⁶⁴

A más szerzetesrendekhez kötődő speciális áhítatgyakorlatok és kultuszok teljesen hiányzanak az összeállításból. Jezsuita elgondolást tükröz a meditációra ösztönző áhítati szövegek (commendatio, confessio, oblatio, supplicatio, prae-oratio, pia exercitatio) feltűnése, valamint a középkori eredetű (pl. Szent Ágoston, Szent Bernát, Aquinói Szent Tamás nevéhez fűződő imádságok) és az újabb, jezsuita szerzőktől (Petrus Canisius, Pedro Ribadeneyra stb.) származó szövegek együttes szerepeltetése. Közvetve ugyancsak jezsuita szándékra mutat a katolikus hit megvallását célzó, az áttérőkkel elmondott „Professio fidei ...” is.

3. A kötet utolsó egysége feltehetően – mivel a címet tartalmazó oldal hiányzik – az „Exercitium quotidianum” vagy „Varia exercitia” címet viselte.

⁶⁴ TUSKÉS Gábor: *A barokk kori szenttiszelet rétegei*. In: *Történeti antropológia*. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülés szak előadásai. Szerk. HOFER Tamás. Bp. 1984. 138–151. itt: 141–145.

Ebből az 1693-as kiadás egyetlen ismert példányában mindössze négy oldal töredék, az *Exercitium matutinum* miserészekhez illesztett *Auditio Sacri* című szövege maradt fenn. Ebből és a további kiadásokból arra lehet következtetni, hogy a nap különböző részeihez, imaóráihoz tartozó áhítatgyakorlatok és imádságok szerepeltek benne.

Ez a kompendium-jellegű, könnyen kezelhető és megjegyezhető, praktikus elrendezés elsősorban a rendszeres, napi használatot szolgálta. A tartalmat és szerkezetet egyaránt az *officium parvum*ok, valamint az ezekhez hozzárendelt, de külön is végezhető áhítati gyakorlatok határozták meg. Egyben ezek azok a fő sajátosságok, amelyek több mint 200 éven át biztosították a kiadvány folyamatos kedveltségét.

Az *Officium Rákóczianum* más, hosszabb időn át megjelentetett imádságoskönyvekhez hasonlóan szoros kölcsönhatásban állt a használók változó igényével. Ez az oka annak, hogy tartalma és szerkezete időről időre változott. A bővítések és elhagyások éppúgy folyamatosan megfigyelhetők, mint ahogy állandóan módosult például a középkorban a *Marialék*, a késő-középkorban a *Hortulus animae* és a XVII. században a *Manualék* tartalma.

Erre a nagyfokú variabilitásra már Holl Béla felfigyelt, amikor megállapította, hogy a kiadványban a XVIII. század végére az *officium*-anyag mennyisége csökkent, szerkezete egyszerűsödött. Másutt részben ellentmondani látszik ennek, mivel az *Officium Rákóczianum*ot a „Manualék és Exercitiák kikristályosodott, két évszázadra állandó formát öltött változatá”-nak nevezte.⁶⁵ Az *Officium Rákóczianum*nak nem volt „állandó formá”-ja, változatlan szerkezete, s lényegi sajátossága, a kisofficiumok által meghatározott szerkezet is többször módosult. Egyrészt megváltozott az összeállítás *officium*ainak száma és sorrendje, másrészt átalakult az *officium*ok és a hozzájuk tematikusan kapcsolódó, más imádságoskönyvekben önállóan is szereplő szövegegységek (pl. imádságok, könyörgések, litániák, himnuszok) kapcsolata.

A tartalmi és szerkezeti változás fő sajátosságai a következők:

1. Legszenbetűnőbb az *officium*ok számának és sorrendjének alakulása. Az 1693-as latin kiadás *officium*ainak száma a XVIII. század első felében 22-ről 25-re bővült úgy, hogy az 1693-ban is szereplő *officium*ok közül Mária Magdolnáé elmaradt és négy újabb zsoltzma (*Officium Immaculae Conceptionis*, *Officium pro fidelibus defunctis*, Május *Officium defunctorum* és Nepomuki Szent János *officiuma*) került be az összeállításba. Ez a 25 *officium*os szerkesztés jellemezte a latin kiadásokat egészen a XVIII. század végéig.⁶⁶

Ezzel szemben a XVIII. századi magyar nyelvű kiadásokban mindössze 14 *officium*ot találunk. A szentek *officium*ainak jelentős része, továbbá két Mária-*officium* és a Jézus nevéről szóló itt nem szerepel. A latin és a magyar kiadások hasonló című *officium*ainak egy része, így például az Oltáriszentség-*officium*, szövegében sem vethető össze. Ezenkívül a latin nyelvű *officium*-sorozatból

⁶⁵ HOLL: i. h. 1955. 409–411.

⁶⁶ Az *Officium Rákóczianum*-kiadások katalógusát függelékben közöljük.

hiányzik a „megdicsőült szentekről” és a „szent patrónusról” szóló zsoltosma, amely a magyar kiadásokban mindig megtalálható.

A XIX. század elejére a XVIII. századi latin kiadások 25 officiumából mindössze kilenc maradt. A szentek officiumai teljesen eltűntek, ami tükrözi a szentek tiszteletében bekövetkezett szemléleti változást. Ennek az új változatnak a kialakításában közreműködött Verseyhy Ferenc, aki 1808–1822 között a budai Egyetemi nyomdában fordítóként, átdolgozóként és korrektorként dolgozott.⁶⁷

2. Jelentős változások történtek az egyes tematikus egységeken belül. Az Oltáriszentségről szóló rész például a XVIII. század első felében a latin kiadásokban orációval bővült. A magyar kiadásokban ez a rész a latinhoz viszonyítva átalakult: a kisofficium és a könyörgés szövege eltérő, az Oltáriszentség-litánia pedig közvetlenül az officium után kapott helyet. Az átalakulás a XIX. század elején tovább folytatódott: az említett egység az officium előtt bibliai idézettel bővült, az officiumot követő szövegeket azonban a litánia és a könyörgés kivételével elhagyták. Ilyen típusú változások más részeknél is megfigyelhetők.

3. A kiadások alapszerkezete többször módosult. A kalendárium részből, a cultus-ok sorozatából és egyéb áhítatokból álló hármas szerkezet a XVIII. század első felében a latin kiadásokban egy negyedik, „Preces miscellaneae” című részszel bővült. A XVIII. század közepén a harmadik, „Variae Praxes” című egységből kivált és önállósult a „Subsidium defunctorum” című rész, s ezzel egy új, ötös tagolás jött létre. Ez a XIX. század elején ismét megváltozott: a „Subsidium defunctorum” című önálló rész megszűnt, s szöveganyagát a három alrészre (Exercitium [...] certis temporibus, Exercitium Caritatis erga nosmet ipsos, Exercitium Caritatis erga proximum) bontott „Preces miscellaneae” egység harmadik, Exercitium Caritatis erga proximum című fejezetébe helyezték át.

A XVIII. századi magyar nyelvű kiadások alapszerkezete is eltér a latin nyelvűekétől. Ezekben a kalendárium után egy viszonylag nagy terjedelmű, különféle alkalmakra szóló imádságokat tartalmazó rész áll. Ezt követi az officiumokat, litániákat és himnuszokat tartalmazó harmadik egység, majd a betegekkel, haladklókkal és halottakkal kapcsolatos szövegek zárják az összeállítást.

4. A XVIII. század közepe után jelentek meg a részben az *Officium Rákóczianumból*, részben más, közelebből meg nem nevezett imádságoskönyvekből kivonatolt kiadások. Ezek szerkezete alapvetően különbözik az *Officium Rákóczianumétól*: általában három, újrakezdődő lapszámozású részre tagolódnak, melyek közül az első kettőben kaptak helyet csökkentett számban az officiumok.⁶⁸

⁶⁷ IVÁNYI Béla – GÁRDONYI Albert – CZAKÓ Elemér: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története. 1577–1927*. Bp. 1927. 199., 190. jegyzet.

⁶⁸ *Vade mecum*. Id est: Libellus Precatorius in quo gratioso compendio, pro summa apud se gestandi commodotae Preces Variae ex Officio Rakocziano, aliisque libris Precatorius, ac piis pagellis excerptae, continentur. Claudiopoli, Typis Academicis S. J., 1761.